

ПРО ДЕЯКІ АСПЕКТИ АТРИБУЦІЇ ПОЛЬСКИХ БОЙОВИХ НАГОЛІВ'ІВ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

(За матеріалами фондозбірки Національного заповідника «Хортиця»)

Козацтво залишається однією з найцікавіших сторінок історії нашого краю. На думку багатьох дослідників (О. Апанович, І. Крип'якевич та ін.) саме запорозьке козацтво зробило величезний внесок в розвиток військової галузі України. Але ми ще досить мало знаємо про тих, хто допоміг козакам шліфувати їхню військову майстерність, про тих, з ким козаки неодноразово воювали протягом XVI – XVIII ст. Мова насамперед йде про поляків.

Тривалий час в українській історіографії багато уваги приділялося антагонізму, національно-релігійному та соціальному конфліктам між польською шляхтою та українським козацтвом, але на військовий аспект цієї проблеми майже ніхто не звертав уваги. Тому в сучасній Україні не видано жодної комплексної праці чи дослідження, присвячених військовій справі, зброї або захисному обладунку польського війська. Зате на Заході та в Росії цією темою цікавляться ще з XIX ст. Тоді проблемою еволюції європейської зброї та обладунку займалися В. Бехайм і П. фон Вінклер. В XX – на початку XXI ст. зброярську тему досліджували Ч. Фолкс, Е. Окшотт, Х. Мюллер, Ф. Кунтер, Б. Трубніков, В. Кващневич та ін. В Україні ж лише, у 1990-х рр. з'явилися окремі публікації про зброю та захисне озброєння козацького часу. Проте, власне польській зброї та обладунку в них відведено дуже мало місця. А от про протистояння між Польщею та козацтвом, навпаки, написано багато. Ми не будемо зараз дискутувати з цього приводу, але зауважимо, що те протистояння між поляками та українським козацтвом було тимчасовим явищем. Відомо ж, що в часи гетьмана П. Сагайдачного (1614 – 1622) козацтво спільно з польським військом брало участь у війнах проти Московії та Османської імперії, а за гетьманування С. Кішки (1599 – 1602) козаки разом із поляками билися проти валасько-молдовського господаря Михая Хороброго [1, с. 198]. І таких прикладів можна навести ще багато.

Шолом. Польща.
Остання чверть XVI – XVII ст.

Проте, предметом даної публікації є захисне озброєння польських воїнів з колекції Національного заповідника «Хортиця». Маємо на увазі польські бойові наголів'я XVI – XVIII ст., що зберігаються в фондах та в експозиції Музею історії запорозького козацтва. Перше з них – це шолом останньої чверті XVI – I пол. XVII ст. (інв. № 1009 / М-633), який був переданий у 1971 р. з Львівського історичного музею. Шолом має стандартну конічну форму, поширену у Східній Європі ще з часів раннього середньовіччя. Проте, даний екземпляр містить і певні новації, характерні вже для пізнього середньовіччя та нового часу. Мова йде, передусім, про тулію шолома, вкриту наклепаною лускою та сталевий наносник, що регулюється гвинтом. Мало того, наносник у верхній частині розширюється і має вигляд багатопроменевої зірки з отвором посередині. У цьому

отворі можна побачити зображення гербу у вигляді трьох зубів та навколо нього монограму з кількох латинських літер. Згаданий герб в польській геральдиці має декілька назв — «Смочі (драконові — авт) зуби» або «Вовчі ікла». Оскільки перший варіант більш поширений, то гадаємо він і є правильнішим. Щодо монограми, то вона складається з латинських літер ST, DG, R, P і в перекладі з латини дослівно розшифровується як ST (ephanus), D (eo), G (ratia), R (ex), P (oloniae) — «Стефан, Божою милістю Король Польщі (Польський)». Герб і монограма належали семигородському (трансільванському) князю Іштвану Баторі, котрий в 1576 — 1586 рр., був королем Польщі під ім'ям Стефана Баторія (Баторого). Будучи польським королем Стефан розмістив свій власний герб «Смочі зуби» на грудях білого орла — державного гербу Польщі.

Саму ж традицію розташовувати на грудях польського орла династичний чи особистий герб правлячого короля, започаткував ще попередник Баторія — король Генріх Валуа (1573 — 1574). Проте з часів Баторія веде свій початок інша традиція — при правлінні цього короля на шабельних клинках з'являються гравіровані чи травлені зображення гербу сім'ї Баторія, погрудне зображення самого короля та написи з титулами Баторія на латинській мові. Такі шаблі угорсько-польського типу стали називати баторувками і використовували їх не лише в останній

Шишак крилатий гусарський.
Польща. Кінець XVII — початок XVIII ст.

чверті XVI ст., але й пізніше, у XVII ст. Правда тоді їх дещо модернізували, додавши до ефесу баторувки гарду. Одночасно із шаблями-баторувками геральдичні знаки Баторія з'явилися і на польському захисному обладунку, зокрема на шоломах. Гадаємо, що польський шолом, який зберігається в експозиції музею, так як і баторувки теж міг використовуватися у XVII ст.

Крім конічного шолому в музеї можна побачити два зразки іншого виду польських бойових наголів'їв — шишаки XVII — поч. XVIII ст. В усякому разі один з них, можемо з абсолютною впевненістю назвати польським гусарським шишаком. Цей польський шишак (інв. № 1018 / М-637) було передано з Львівського історичного музею в 1971 р. Він належить до так званих пізніх крилатих шишаків кін. XVII — поч. XVIII ст. Такі шишаки в Польщі носили лише гусари, що (в XVI — XVIII ст.) являли собою різновид панцирної кавалерії.

Проте, перші шишаки — низькі куполовидні бойові наголів'я — були відомі на Сході та в Східній Європі ще в II пол. XIII ст. Та лише в середині XIV ст. писемні джерела вперше зафіксували східну назву цих наголів'їв — чечак (російськ. і польськ. «шишак»). В XVI ст. турецькі чечакі (шишаки) остаточно витісняють на території Московії «стрельчатые шеломи» і поширюються на теренах Польського королівства [2, с. 301].

В XVI — XVII ст. польський гусарський шишак складався із тулії, котра мала сфероконічну або сферичну форму, та з вухів чи навушків, які з боків прикріплювалися до неї на шарнірах. Зпереду він мав козилок, крізь який проходив залізний

рухомий ніс чи наносник, що утримувався гвинтом. Верхня частина наносника мала листовидне закінчення. Тильна частина шишака була захищена напотиличником, який складався з однієї чи декількох (близько 4-х) наступаючих одна на одну пластин. На верхівці тулії була невеличка металева прикраса — ріп'я або шиш [3, с. 150].

До цього типу шишаків можна віднести другий шишак (інв. № 28426 / М-5825) з колекції музею. Мова йде про європейський шишак XVII ст., придбаний у Н.О. Шматько в 2006 р. Зараз ми ще не впевнені у приналежності його до польського обладунку. Атрибуції шишака суттєво заважає, відсутність детальної інформації про його походження. Але ми можемо говорити про те, що він виготовлений за типом польських гусарських шишаків XVII ст. В цьому немає нічого дивного, бо в тому ж XVII ст. шишаки польського типу були дуже поширеними в Угорщині, Австрії, Саксонії, Баварії і в арміях інших країн. В європейських музеях вже тривалий час зберігаються такі шишаки, що в каталогах названі «цишегге» — німецьким варіантом слова «шишак» [4, с. 184]. Інколи шишаки польського типу в Німеччині називали ще «паппенхаймерами». Ця назва походить від імені талановитого німецького воєначальника часів Тридцятилітньої війни (1618 — 1648) — Г. фон Паппенхаймера (Паппенхайма), кіннотники якого, очевидно, носили такі шишаки. Кавалеристи Паппенхаймера прославилися сміливими атаками проти шведів в битвах при Брейтенфельді (1631 р.) та при Лютцені (1632 р.) Під час битви при Лютцені (з шведським військом герцога Бернгарда фон Веймара) фон Паппенхаймер був смертельно поранений.

Шишак. Європа. XVII ст.

Щодо шишака XVII ст. з нашої колекції, то він складається з характерної сферичної тулії з шістьма ребрами, з ріп'я у вигляді округлого вушка з отвором у середині. Навушки його підтрикутної форми, мають кілька слухових отворів і ремінці з пряжкою для застібання під підборіддям. Козирок стандартний дугоподібної форми, але, на його зворотному боці можна побачити цікаве клеймо у вигляді двох крапок, трьох вертикальних рисок і хрестика. На музейному шишакові XVII ст. є й інші варіанти клейм — літера «М» [5, с. 3].

В останній чверті XVII ст. — на поч. XVIII ст. польські шишаки інколи вже не мали вухів та ріп'я, а натомість на них з'являються крила з листового заліза, що приклепувалися з боків до тулії [6, с. 48]. Крила дещо пом'якшували шабельні удари по голові. Проте, на думку зброезнавця П. фон Вінклера, головне призначення цих крил було у шумі, який вони створювали при їзді, лякаючи таким чином, коней ворожої кавалерії. Утворювати гучний свист допомагали чисельні отвори в крилах. Поляки називали такі гусарські шишаки — «скшидлєтими шишаками» — крилатими шишаками. Саме до такого типу шоломів і належить польський гусарський шишак кін. XVII — поч. XVIII ст. До речі, отвори його крил мають

різну форму і зроблені у чотири ряди на кожному крилі. У верхній, розширеній частині наносника цього шишака можна побачити цікаву емблему із зображенням шляхетського гербу «Сас» (польськ. Sas): півмісяць, над ним — поміж двома шестикутними зірками — стріла, що скерована наконечником угору. Якщо уважно розібрати символи гербу, то можна дізнатися, що півмісяць (який, вірогідно, походить з мусульманського Сходу) є символом віри, вірності, надії, родинного щастя. Зірки означають натхнення, амбітну мету. Стріла, очевидно, символізує готовність до війни, або вказує на когось, хто без вагання взяв участь у битві, незважаючи на її фінал.

В польській геральдиці герб «Сас» відомий за деякими даними вже з середини XIII ст. У Польщі прийнято вважати, що усі роди, які вживали цей герб, походять з угорсько-румунського регіону (точніше, від переселенців з цих країв). Деякі з дослідників (О. Яблонівський та ін.) заходять ще далі, вважаючи, що роди гербу «Сас», очевидно, пов'язані з молдовським воєводою Сасом (1354 — 1358), спадкоємцем Драгоша (1352 — 1354). Проте, напевно це припущення відповідає дійсності. Гадаємо, що якась частина родів і вела своє походження з угорсько-румунських країв, але інша частина тих шляхетських родів, то автохтонне, русинсько-українське або польське населення. Візьмемо, наприклад, рід-прізвище Добрянських, що користувалися гербом «Сас» з XV ст. Так, в жалуваній грамоті (від 28 червня 1402 р.) короля Польщі Владислава Ягелли (1386 — 1434) про надання маєтку Добристричним братам Юрію, Занькові і Дмитрові (родоначальникам Добрянських — авт.) і натяку немає на їхнє начебто угорсько-румунське походження [7]. До того ж відомий польський історик XIX ст. А. Віняж прямо називав шляхтичів Добрянських русинським (українським) родом. Тієї ж думки дотримувався і академік М. Грушевський [8, с. 92]. Доречі, цим гербом, окрім Добрянських, користувалося і багато десятків інших шляхетських польсько-українських родів-прізвищ: Братковські, Боярські, Дідушицькі, Даниловичі, Кропивницькі, Крушельницькі, Луцькі, Струтинські, Сулятицькі, Терлецькі, Тустановські, Жураковські та багато інших.

Таким чином, ми бачимо, що предмети захисного озброєння так само, як, власне і зброя, теж можуть багато розповісти і про країну-виробника, і про власника, про певні захисні (оборонні) особливості чи бойову функцію предмету тощо.

Література

1. Малий словник історії України. — К.: Либідь, 1997. — 464 с.
2. Государева Оружейная палата. — СПб.: Атлант, 2002. — 408 с.
3. Фон Винклер П. Оружие. — М., 1992. — 336 с.
4. Muller H., Kunter F. Europäische helme. VEB. — Berlin, 1984. — 316 s.
5. Кравцова О.В. Науково-уніфікований паспорт на шишак XVII ст. (фонди НЗХ), 2007. — 4 с.
6. Бехайм В. Энциклопедия оружия. — СПб, 1995. — 576 с.
7. Akta Grodzkie i Ziemskie, VII, 22
8. Грушевський М. Історія України — Руси. — К.: Наукова думка, 1994. — Т. V. — 687 с.